

Artykuły, rozprawy

Статьи, публикации

Jan Zouhar

Masarykova Univerzita v Brne

Tomáš G. Masaryk i Jan Patočka o kryzysie człowieka nowoczesnego

Томаш Г. Масарик и Ян Паточка о кризисе современного человека

Dla T.G. Masaryka problem kryzysu człowieka nowoczesnego oraz problem przezwyciężenia tegoż kryzysu stanowił element jego filozofii człowieka. Jednocześnie razem z filozofią historii i polityki był to jeden z zasadniczych problemów, którym Masaryk zajmował się w wielu pracach, począwszy od rozprawy habilitacyjnej *Samobójstwo jako masowe zjawisko nowoczesnej cywilizacji* (*Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*) (1881 – wydanie książkowe), przez zbiór rozpraw *Człowiek nowoczesny a religijność* (*Moderní člověk a náboženství*) (publikacje w czasopismach w latach 1896–1898, 1934 – wydanie książkowe), *Zagadnienia społeczne* (*Otázka sociální*) (1898), *Rosja i Europa* (*Rusko a Evropa*) (1913 – wydanie niemieckie), aż po *Rewolucję światową* (*Světová revoluce*) (1925). Kryzys człowieka jest, według Masaryka, powszechny. Jest to kryzys całej sfery życia duchowego. Człowiek nowoczesny, który stracił oparcie w jednorodności światopoglądu globalnego, jest wewnętrznie niejednorodny, rozszczępiony, tak samo jak jest niejednolite i pełne sprzeczności całe społeczeństwo. Przez nowoczesną kulturę przenika konflikt teraźniejszości z przeszłością, konflikt międzypokoleniowy, spór pomiędzy kościołem i nauką, filozofią, sztuką i państwem. Dążenie do wolności duchowej doprowadziło do skrajnego indywidualizmu i subiektywizmu, moralnego i duchowego odosobnienia człowieka współczesnego. Jednokierunkowy intelektualizm, materializm oraz mechanicyzm uniemożliwia harmonijny rozwój sił duchowych i fizycznych oraz ich cech. Kościół i religię krytykuje się tylko przez pryzmat sceptycyzmu i negacji jako takiej, a w miejsce wynikającego z religijności zdy-

scyplinowania ludzie poddają się wpływowi partii politycznych. Moralność i dyscyplina w zakresie tej moralności są uważane za objaw staroświeckiego moralizowania, natomiast wiara i religijność jako podporządkowanie życia zabobonom. Życie nowoczesne wywołuje nastroje sceptycyzmu, bezwładu, niezrównoważenia, niezadowolenia, pesymizmu, złości, rozpacz, doprowadzając do samobójstw i wojen. Kryzys człowieka nowoczesnego i kryzys epoki nowoczesności stanowi etap przejściowy od teokracji, jako systemu opartego na zewnętrznym mitycznym autorytecie, do demokracji, jako społeczeństwa autonomicznych, wolnych obywateli. Według Masaryka, epoka nowoczesności, którą określa jako walkę mitu i nauki, przyniosła wiele zjawisk kryzysowych, wśród nich również naukę nienaukową, która jest zniewolona przez jednokierunkowy mechanistyczny obiektywizm i która pozbawia wartości rzeczywisty sens i cel ludzkiego życia, a jednocześnie kwestionuje człowieczeństwo. Kryzys wykształcenia nie jest kryzysem zdolności poznawczych rozumu, ale wynika z jednokierunkowości samego intelektualizmu, który burzy harmonię ludzkiej natury. Masaryk mówi tu o wykształceniu połowicznym, jednak nie w znaczeniu niewystarczającej ilości zdobytej wiedzy, ale w znaczeniu nieuporządkowania, nieharmonijności wiedzy, która utraciła stan równowagi pomiędzy rozumem i odczuwaniem, pomiędzy postawą intelektualną a etyczną. Wykształcenie połowiczne jest rozumowaniem odciętym od odczuwania, jest też emocjonalnością pozbawioną krytycyzmu myślowego, jest odrzuceniem istniejących współzależności i odpowiedzialności moralnej, zaburzeniem świadomości występujących relacji. Jedną z dróg Masaryka do odtworzenia jednolitości światopoglądowej jest jego dążenie do stworzenia nowej podstawy filozoficznej dla nauki, która powinna obserwować w sposób komplementarny życie i poszczególne problemy, pokonując przy tym sceptycyzm poznawczy i moralny.

Kryzysowi nauki towarzyszy kryzys religijności, który rozpoczął się już w średniowieczu, poprzez postulowaną teorię podwójnej prawdy. Z konfliktu pomiędzy rozumem i wiarą wyłonił się moralny chaos; kryzys nauki i kryzys religijności doprowadził w okresie nowoczesności do kryzysu moralnego, do etycznego relatywizmu, z którego następnie wyłonił się egoizm oraz cynizm przejawiający się w formie jednokierunkowego subiektywizmu lub nadobiektywizmu.

Masaryk uważał, że jedną z oznak i cech kryzysu nowoczesności jest zjawisko samobójstwa. Badał jego okoliczności i przyczyny przyrodnicze, geograficzne, ekonomiczne i społeczne, jednak przyczyny decydujące o podjęciu samobójstwa odnalazł w kryzysie religijności, duchowości, moralności. Charakter kryzysu człowieka nowoczesnego Masaryk wskazywał na podstawie analizy dzieł literatury światowej. Literatura piękna była dla Masaryka istotnym bodźcem do refleksji filozoficznych. Do badań nad literaturą podchodził jako tainowski socjolog literatury i widział w niej przejaw oraz symptom duchowej i moralnej atmosfery danej epoki, a jednocześnie obraz człowieka tej epoki. Dlatego

interesował się Garborgiem, Byronem, Goethem, Mussetem, Tołstojem, Dostojewskim i innymi pisarzami. Ich dzieła dowodziły mu poprawności tezy bazowej – człowiek, który traci wiarę, traci transcendentny sens własnych dążeń i porusza się w ramach spolaryzowanych układów: zabójstwo-samobójstwo oraz tytanizm-nihilizm. Było już powiedziane, że prawdopodobnie tutaj znajduje się jeden z najważniejszych elementów refleksji Masaryka na temat kryzysu człowieka nowoczesnego – w relacji pomiędzy przedmiotem-losem i podmiotem-człowiekiem człowiek powinien przeciwstawić się losowi. Większość ludzi tak postępuje, ale niektórzy pod wpływem ducha czasów nie potrafią przeciwstawić się temu, co powoduje ich wrogość wobec siebie i autodestrukcję. Natomiast według Masaryka autentyczność ludzkiego życia polega na zdolności zakotwiczenia ludzkiej egzystencji w głębszych warstwach, w udziale w wieczności. W tym miejscu Masaryk mówi o życiu *sub specie aeternitatis*, o życiu, które nie jest bierną akceptacją ludzkiego losu, ale działaniem, w którym człowiek staje się współpracownikiem Boga. Perspektywa wieczności jest tutaj etyczną ideą regulatywną, świadomością ludzkiej niesuwerenności.

Podejście Masaryka do analizy kryzysu współczesnego człowieka i sposób, w jaki wskazał wyjście z tegoż kryzysu, współcześni czescy myśliciele oraz zagraniczni znawcy jego dorobku nie traktują w sposób jednoznaczny. Spośród wszystkich myślicieli, którzy w tej kwestii zabrali głos, chcę wspomnieć Jana Patočkę. Patočka już w roku 1936, w rozprawie *Masaryka i Husserla rozumienie kryzysu duchowego społeczeństwa europejskiego (Masarykovo a Husserlovo pojetí duševní krise evropského lidstva)*, włączył poglądy Masaryka do szerszego kontekstu filozoficznego i udowodnił, że Masaryk wprawdzie przyjął niektóre myśli Comte'a, ale zarazem dystansował się od comte'owskiego rozumienia religii, filozofii, nauki i jego racjonalizmu, że uświadomił sobie granice subiektywizmu Kartezjusza, niemniej pozostał na stanowisku religijnego obiektywizmu. Tę koncepcję Jan Patočka rozwinął w swoich kolejnych pracach poświęconych Masarykowi: *Próba o czeską narodową filozofię i jej załamanie (Pokus o českou národní filosofii a jeho nezdar)* oraz *Wokół filozofii religii Masaryka (Kolem Masarykovy filosofie náboženství)* z roku 1977 (pierwsze wydania obu prac ukazały się pod tytułem *Dwie rozprawy o Masaryku (Dvě studie o Masarykovi)*). Prace te były dla Patočki przede wszystkim okazją dla rozwijania własnych refleksji filozoficznych, również w innym zakresie. Niemniej ujawnił, że próby Masaryka dążące do przywrócenia usytuowania człowieka w perspektywie wieczności, gdzie istotną rolę powinna pełnić filozofia nauki, zawierają w sobie sprzeczność pomiędzy ukierunkowaniem na osobistą odpowiedzialność i moralność wolnego człowieka a naturalistycznym pozytywizmem oraz potrzebą naukowego obiektywizmu.

Religia w ujęciu Masaryka wcale nie jest rozumiana w sposób jednoznaczny i taka sytuacja w pewnym stopniu może kwestionować jej wartość jako sposobu na wyjście z kryzysu człowieka nowoczesnego. U Masaryka nie można jednak

utożsamiać religijności z mitem lub kościołem. Podstawowe cechy religijności to wiara w osobowego Boga, przyjęcie Boga jako suwerennego i bezustannie obecnego stwórcy i kreatora, wiara w nieśmiertelność duszy oraz perspektywa wieczności, która przejawia się również w miłości do bliźniego. Religia jest osobistą, bezpośrednią relacją z prawem, jest walką o sens i ład. Masaryk jest przekonany, że kryzys człowieka nowoczesnego i kryzys epoki nowoczesności można rozwiązać, przywracając jednorodny światopogląd za pośrednictwem nowoczesnej formy religii, która stała się podstawą dla jego ujęcia demokracji, rozumianej nie tylko jako mechanizm władzy państwowej, ale przede wszystkim, jako sposób życia *sub specie aeternitatis*. Punktem wyjścia dla Masaryka jest kryzysowy stan człowieka nowoczesnego, który jest spowodowany utratą wiary i rozprzestrzenianiem się patologicznego subiektywizmu, z którego wywodzi się z jednej strony wewnętrzny niepokój, natomiast z drugiej – tytanizm, który obiektywizuje się w złu społecznym, agresji oraz w konfliktach religijnych. Sytuację tę można pokonać wyłącznie poprzez dążenie do moralnego odrodzenia indywiduum z wykorzystaniem religii, osobistej i żywej więzi z Bogiem i życia *sub specie aeternitatis*.

Filozofia Masaryka, jako stawianie pytań o sens ludzkiego życia, przeplata się w ten sposób z jego drugim znaczącym zagadnieniem – pytaniem o sens historii, polityki i współżycia społecznego ludzi. Nieraz stwierdza się, że te dwa problemy łączone są u Masaryka w podobny sposób jak Jan Patočka łączy troskę o duszę z troską o *polis*. W tym kontekście na pytanie, czy zmienić człowieka albo stosunki społeczne, Masaryk odpowiada, że należy w pierwszym rzędzie przeprowadzić rewolucję w umysłach i sercach, zmienić i wewnętrznie odrodzić człowieka, aby taki człowiek mógł zmieniać stosunki społeczne.

Patočka określa ludzką egzystencję jako życie w *świecie*. Świat, tak jak go przeżywamy, jest jednością, całością, nie jest zakończony, ale wyznacza istocie wolnej granice wolności. Jedność świata nie jest czymś oczywistym, powstaje w wyniku określonego dążenia, wymaga zajęcia określonej postawy. W zależności od tego, jak bardzo człowiek jest otwarty na jedność świata i w jaki sposób ową otwartość akceptuje, Patočka rozróżnia *trzy różne formy ruchu ludzkiej egzystencji*¹. Każda forma ruchu posiada aspekt *indywidualny* (który dotyczy egzystencjalnego doświadczenia jednostki) oraz społeczny (który dotyczy ruchu ludzkości jako całości). Opisując drugi aspekt, Patočka podkreśla znaczenie otwartości na całokształt świata dla *powstania dziejów* oraz dla *dynamiki ich rozwoju*. Wydarzenie, które zasadniczym sposobem wpłynęło na historię XX wieku, była według Patočki I wojna światowa. Wyzaczyła charakter stulecia

¹ Zob. np. J. Patočka, *K prehistorii vědy o pohybu: svět, země, nebe a pohyb lidského života*. Tvář, roč. 2, 1965, č. 1; J. Patočka, *Prirodzený svet a fenomenológia* [w:] J. Bodnár (red.), *Fenomenológia a existencializmus*, Bratislava 1967; J. Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 1990 oraz w innych artykułach.

i uczyniła z poprzedniego wieku stulecie wojen. Była też przewartościowaniem wartości w imieniu suwerennej siły subiektywności. Wstrząs na froncie, doświadczany przez szerokie warstwy ludzi, oznaczał przeobrażenie ludzkiego istnienia, bezwzględny brak zaufania do prawd ideologicznych oraz schematycznego postrzeganiu świata, a także przywrócenie doświadczenia nieoczywistości, doświadczenia tego, co nie jest uwidocznione, co występuje przeciwko oczekiwaniom naoczności techniki oraz czasów obliczeniowości.

Człowiek jako istota samotna, rzucona w świat, przeżywa radykalną niepewność samego siebie i świata, niemniej jednak, gdy osiągnie rzeczywistość postawę niepewności oraz wstrząsu, świat staje się dla niego światem. Zwieńczeniem rozważań Patočki nad historią i dziejowością są *Eseje heretyckie o filozofii historii (Kacířské eseje o filosofii dějin)*. W eseju *Początek dziejów (Počátek dějin)* jest opublikowana jedna z wersji słynnej analizy trzech ruchów ludzkiego życia². Patočka odrzuca ideę ludzkiej natury, ludzka forma istnienia jest jego zdaniem aktualna i idealna, dlatego określa ruchy ludzkiego istnienia, ludzkie działania jako podstawowe możliwości ludzkiego bytowania w świecie. Trzy podstawowe ruchy są trzema podstawowymi formami aktywności życiowej: 1) Ruch akceptacji, poprzez którą zyskujemy miejsce na ziemi i w życiu, i która obejmuje ruch poczęcia (ludzka możliwość staje się rzeczywistością) oraz samotny ruch akceptacji (społeczeństwo bliskich osób stworzy nowej ludzkiej istocie nie tylko przestrzeń, ale również miejsce). 2) Ruch przeżycia – zapewnienie środków do życia, trud, powszedniość doznań, ruch pracy, która jest gorzkim losem człowieka, a zarazem koniecznym uwarunkowaniem życia. 3) Ruch transcendencji – ludzie wznoszą się ponad codzienną troskę o przetrwanie w twórczym wzlocie wolności, w zdolności wykraczania, która nadaje sens oraz wartość ruchu narodzin i życia, sens całemu ludzkiemu życiu. Jest to filozofia wielkich ludzi i wielkich czynów. Trzeci ruch jest nową formą relacji z rzeczywistością, „jest pytaniem, jest odkryciem problematyczności, nie tego lub owego, ale całokształtu rzeczywistości i życia, które jest w nim ściśle umiejscowione”³. Z okresu prehistorii wkraczamy w historię. „Historia różni się od ludzkości prehistorycznej *wstrząsem owego akceptowanego sensu*”⁴. Trzecia forma ruchu oznacza powstanie epoki historycznej a jednocześnie narodziny filozofii. „Ludzie, którzy nie pozostają w skromności biernie przyjmowanego sensu, nie mogą zadowolić się takim celem, który jest im w taki sposób narzucony i do czego egzystencjalnie należy nowa zdolność do relacji do bytu i sensu, przy czym zdolność ta nie polega na gotowej, z góry założonej odpowiedzi, lecz na stawianiu pytań, a tym właśnie jest filozofia”⁵.

² Zob. P. Rezek, *Jan Patočka a věc fenomenologie*, Oikumené, Praha 1993.

³ *Ibidem*, s. 42.

⁴ *Ibidem*, s. 73.

⁵ *Ibidem*, s. 74.

[znaków 13 863]

Podle T.G. Masaryka je krize moderního člověka krizí duchovní, která se projevuje v krizi vědeckosti (polovzdělanost), náboženskosti a mravnosti. Překonání a východisko z krize je podle něho možné prostřednictvím moderního náboženství a nového pojetí vědeckosti. Patočka chápal lidskou existenci jako život ve světě a otevřenost světu. Základními typy životní aktivity jsou podle něho životní (tělesné) pohyby.

According to T.G. Masaryk, the crisis of modern man is a spiritual crisis manifesting itself in a crisis of scholarship (insufficient level of scholarship), religiousness and morality. A solution to the crisis is, according to Masaryk, a modern religion and a new concept of scholarship. Patočka considered human existence to be a life in the world and openness to the world. The elementary forms of life activity are, according to him, life (bodily) movements.